

ALİ BEY HÜSEYİNZADE'NİN FİKİR DÜNYASI

Vagif Sultanlı

Özet: Azerbaycan göçmen edebiyatının Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Emin Resulzade, Ahmet Caferoğlu, Mirza Bala Mehmetzade, Abdülvahap Yurtsever, Ali Merdan Topçubaşev, Ceyhun Hacıbeyli, Mehmet Ali Resuloğlu, Abbaskulu Kazımzade, Hüseyin Baykara, Süleyman Tekiner, Kerim _der, Hilal Münşi, Mustafa Hakkı Türkekel ve diğer temsilcileri bir şekilde milli kültürel mirasın tetkiki ve tebliği ile meşgul olmuşlardır. Ali Bey Hüseyinzade, Türkiye’de yüksek öğrenim gördüğü dönemde gittikçe daha çok siyasete bağlanmış ve çok geçmeden İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin faal üyelerinden biri haline gelmiştir. Görüşleriyle Türkçülük görüşlerini etkilemiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkçülük, II. Meşrutiyet, Azerbeycan, Osmanlı

Ali Bey Hüseyinzade’s World of Notions

Abstract: *Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Emin Resulzade, Ahmet Caferoğlu, Mirza Bala Mehmetzade, Abdülvahap Yurtsever, Ali Merdan Topçubaşev, Ceyhun Hacıbeyli, Mehmet Ali Resuloğlu, Abbaskulu Kazımzade, Hüseyin Baykara, Süleyman Tekiner, Kerim _der, Hilal Münşi, Mustafa Hakkı Türkekel and the other representatives of Azerbaijani migrant literature dealt with the observation and the declaration of the national cultural heritage. Ali Bey Hüseyinzade was gradually occupied with politics when he was attending higher education in Turkey and before long he became one of the active members of Committee of Union and Progress. He affected the views of Turkism with his views.*

Keywords: *Ali Bey Hüseyinzade, Turkism, The Second Constitution of 1908, Azerbaijan, Ottoman Empire*

Azerbaycan göçmen edebiyatının Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Emin Resulzade, Ahmet Caferoğlu, Mirza Bala Mehmetzade, Abdülvahap Yurtsever, Ali Merdan Topçubaşev, Ceyhun Hacıbeyli, Mehmet Ali Resuloğlu, Abbaskulu Kazımzade, Hüseyin Baykara, Süleyman Tekiner, Kerim Oder, Hilal Münşi, Mustafa Hakkı Türkekel ve diğer temsilcileri bir şekilde milli kültürel mirasın tetkiki ve tebliği ile meşgul olmuşlardır.

XX. yüzyıl Azerbaycan muhaceretinin ünlü şahsiyetlerinden biri olan Ali Bey Hüseyinzade’nin (1864-1940) yaratıcılığının otuz yıldan fazla bir süresi Türkiye’de muhacerette geçmiştir.

1864 yılının şubat ayının yirmi dördünde Azerbaycan’ın Salyan ilçesinde doğan Ali Bey, babası Tiflis’teki Kafkasya Ruhani İdaresi’nin altı sınıflı oku-

luna öğretmen tayin olunduğu için çocukken Tiflis'e göçmüş, ilk tahsilini bu şehirde almıştır. Babasının ölümünden sonra Ali Bey Kafkasya şeyhülislamı olan dedesi Ahund Ahmet Salyani'nin himayesinde yaşamış ve büyümüştür. Şeyhin Tiflis'in birçok yazar ve aydınlarıyla, özellikle Mirza Fethali Ahundzade ile dostluk ilişkisi genç Ali Bey'in dünya görüşünün biçimlenmesinde önemli rol oynamıştır.

Ali Bey Hüseyinzade Tiflis Gimnazyası'nda okuduğu 1875-1885 yıllarında Rus, Fars ve Arap dillerine vakıf olmuş, kendisinde tarih, felsefe ve edebiyata karşı büyük merak uyanmıştır. Tiflis Gimnazyası'nı bitirdikten sonra Petersburg Üniversitesi'nin fizik-matematik bölümüne dahil olan Ali Bey üniversitedeki tahsil yıllarında vaktinin çoğunu Şark Fakültesi'nde bilimsel tartışmaları dinlemekle geçirmiştir. Ancak o, özgür düşünceye yönelik giderek güçlenen baskılar nedeniyle Petersburg Üniversitesi'ni yarıda bırakarak Türkiye'ye gitmiş, İstanbul Darülfünunu'nun Askeri Tıp Fakültesi'ni yüzbaşı rütbesiyle bitirmiştir.

Ali Bey Hüseyinzade'nin öğrencilik yıllarını hatırlayan Yusuf Akçura kaydediyordu ki, onun tıp mektebine gelişi taze ve hoş bir Avrupa havasının esmesi gibi oldu. Anadolu ve Rumeli'nin uzak ve geri kalmış vilayetlerinden gelmiş öğrenciler arasında Ali Bey bir "şimal fecri" gibi parlıyordu. Sonraları meslek arkadaşı olan Abdullah Cevdet onun hakkında şöyle yazıyordu: "Ali Bey sakit, daima düşünen mütefekkir haliyle, akıllı öğütleriyle bir peygamber tesiri bıraktı. Evet, o, bir Resul'ul-hakk idi."

Hüseyinzade'nin eserlerinin önemli bir kısmını şiirler, tercümeleler, edebi ve eleştirel yazılar oluşturuyor. Türklüğün dramını poetik bir üslupla dile getirdiği "Hal-i Vatan" şiiri Azerbaycan şiir sanatının benzeri olmayan örneklerinden biridir.

Ali Bey Hüseyinzade "Sifilis", Nenter'den çevirdiği "Veba ve Mikrobu" (Mehmet Refi ile birlikte) gibi tıba dair kitaplar yazıp yayınlatsa da, daha çok edebiyat, felsefe ve güzel sanatlarla ilgilenmiş; gazete yazıları, edebi eserler kaleme almış ve şiir çevirileri yapmıştır. Onun bu devir çevirileri içerisinde *Ramazan Bahçesi* mecmuasında yayımlanmış Friedrich Bodenstedt'in Ömer Hayyam konusundaki eseri, Hayyam'ın birkaç rubaisi, *Malumat* mecmuasında yayımlanmış Goethe'nin *Faust* tragedyasından bir parça, H. Heine'nin bir şiiri, Kahire'deki *Türk* gazetesinde yayımlanan Derjavin'in şiirleri, *İrtika* gazetesinde İngiliz şairi John Milton'ın *Yitirilmiş Cennet* adlı eserinden tefrikalar özel bir yer tutmaktadır. Ali Bey'in özellikle Goethe'nin *Faust*'undan çevirdiği:

"Enzar-i şebabimde bedidar olan ey zill,
Ey zill-i tuluat oluyorsan yine peyda!"

mısraları ile başlayan parçaları, dilinin ağırlığına rağmen, edebi çevrelerin ciddi ilgisine mazhar olmuştur. Tesadüfi değildir ki, Azerbaycan bedii tercüme tarihi konusundaki araştırmalarda bugün de Ali Bey'in adı şu veya bu şekilde hatırlanmaktadır.

Ali Bey Hüseyinzade, Türkiye'de yüksek öğrenim gördüğü dönemde git-tikçe daha çok siyasete bağlanmış ve çok geçmeden İttihat ve Terakki Cemi-yeti'nin faal üyelerinden biri haline gelmiştir. 1903 yılında Azerbaycan'a dö-nen yazar iki yıl sonra Ahmet Ağaoğlu ile birlikte *Hayat* gazetesinin redak-törlüğünü üstlenmiştir. Ali Bey Hüseyinzade üzerine araştırmalar yapan Prof. Aziz Mirahmedov onun bu dönem eserlerini şöyle değerlendirmektedir: “Şiirler, kısa hikayeler, ilmi, edebi, tenkidi, siyasi-publisist, bibliyografik makaleler, polemik yazıları, ilmi-tarihi metinler, iktibas ve tercümeleler, ulus-lararası özetler, haberler, matbuat özetleri -onun eserlerini yazdığı esas janr-lar bunlar idi. Yaratıcılık metodu cihetinden romantik olsa da, devrin sembolizm, dekadentizm, empresyonizm gibi debde (moda) olan metod ve üslup-larına da yabancı değildi.” (2, s. 69).

Ali Bey Hüseyinzade'nin başyazarı olduğu *Füyûzat* dergisi “Türkleş-mek, İslâmlaşmak, çağdaşlaşmak” idealini savunuyordu. Dergi Türk dün-yasını bir araya gelmeye, Turan idealini öne çıkarmaya çağırıyor, yüzlerce yıl Rus İmparatorluğu'nun işgali altında yaşayan Azerbaycan'da Türkçü-lük görüşlerini yaymaya ve Azerbaycan Türklerini kendi tarihî, edebiyatı ve kültürü ile tanıştırmaya çalışıyordu. Derginin kurucu heyetini Ali Bey Hüseyinzade, Kırım Türkü Hasan Sabri Ayyazov ve Halit Hürrem Sabri-beyzade vb. oluşturmakta idiler. Azerbaycan edebiyatının Hasan Bey Zer-dabi, Mehmed Hadi, Abdullah Saik, Abdullah Sur, Mirza Elekber Sabir, Abbas Sehhet vs. gibi tanınmış simalarının eserleri de *Füyuzat*'ta yayınlanı-yordu. Bu dönemde Hüseyinzade'nin A.P. Çehov'un *Kılıflı Adam* eserine iktibas olarak yazdığı “Abdi Gilafi” başlıklı yazısı edibin yaratıcılığında özel bir yer tutmaktadır.

Ali Bey Hüseyinzade'nin “Türkler Kimdir ve Kimlerden İbarettir?”, “Türk Dilinin Vazife-yi Medeniyyesi”, “Necat Muhabbededir”, “Siyaset-i Fûruset” vs. gibi eserlerinde Türkçülük ideali tarihî ve teorik açıklamasını bulmuştur. Hüseyinzade manevi ve siyasi birliğin gerçekleşme yolunun dil birliğinden geçtiğini çok iyi biliyordu. Yazar, geçen yüzyılın başlarında kul-lanılan Osmanlı edebi dilinin, bütün Türk boylarının edebi dili olarak kabul edilmesi fikrini savunuyordu.

“Tarihin bazı tabii cereyanları vardır ki, onları hiçbir kuvvet durduramaz, fert ne kadar alim olursa olsun, şaşırır, yanılır, yanlış yollara sapabilir. Fakat tarih asla şaşırılmaz ve olacak tabiatıyla olur. Anadolu Türkünün Azerbaycan Türküne kavuşması da bu kabil hadisattandır” (5, s. 297).

Ali Bey Hüseyinzade “Türk Dilinin Vazife-yi Medeniyyesi” adlı makalesinde Türk dilinin yayılma coğrafyasını şöyle değerlendiriyor:

*“Eyler dili Çin seddine dek hükmünü icra,
Bir ucudur Altay bu yerin, bir ucu sahra”*

(5, s. 284)

Füyuzat dergisi kapandıktan sonra bir süre Saadet mektebinde dil ve edebiyat öğretmenliği yapan Hüseyinzade entelektüel dünyadan kopmamış, basın-yayın organlarında çeşitli yazılar yazmaya devam etmiştir.

1910 yılında Türkiye’ye göç eden Hüseyinzade İstanbul’da Haydarpaşa Harp Hastanesi’nde çalışmış, öğretmenlikle meşgul olmuştur.

1911 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin merkez komitesine üye seçilen Ali Bey daha faal surette siyasete koşularak Türkçülük görüşlerini tebliğ etmiştir. o, düzenli bir şekilde olmasa bile, *Türk Yurdu*, *Halka Doğru*, *Malummat*, *Hakimiyet-i Milliye*, *Tan* gibi gazete ve dergilerde şiir ve makaleler kaleme almıştır.

1912 yılında Edhiye Hanım’la (1890-1944) evlenerek aile hayatı kuran Ali Bey’in Saide (1914), Selim (1915) ve Feyzaver (1920) adında üç evladı dünyaya gelmiştir.

1915-1916 yıllarında İttihatçı arkadaşları ile birlikte Turan heyeti terkinde Avrupa’nın bazı ülkelerine seyahat eden Ali Bey Sofya, Budapeşte, Viyana, Berlin, Lozan ve başka şehirlerde bulunmuş, İttihat ve Terakki Cemiyeti adına Yusuf Akçura ile birlikte *Rusya Müslümanlarının Talepleri* adlı bir broşür kaleme almıştır. Budapeşte’de Alman dilinde yayımlanan bu broşürde Rusya esareti altındaki altı Müslüman-Türk devletinin bağımsızlığı talep olunuyordu.

Ali Bey 1917 yılının 14 Temmuzunda Akil Muhtar, Nesim Müslüh ile birlikte Stokholm’da toplanan Sosyalist Kongresi’ne katılmış, “milliyet ve çoğunluk” konusundaki bildirisiyle katılımcıların ilgisini çekmiştir.

Hilal-i Ahmer gazetesinde (15 Şevval 1336 / 24 Temmuz 1918 tarihinde) yayımlanan “Azerbaycan’da Düşündüklerim” adlı makalesinden anlaşılıyor ki, Ali Bey Hüseyinzade 1918 yılının ortalarında Osmanlı hükümeti tarafından milli devlet kuruculuğu ile ilgili meseleleri müzakere etmek üzere oluşturulan delege heyetiyle birlikte Azerbaycan’a gönderilmiş, Batum’da Kafkasya Cumhuriyetleri Birliği’nin dışişleri bakanı Haluk Bey’le görüşmüşler, oradan Azerbaycan’ın geçici başkenti Gence’ye -Nuri Paşa’nın yanına gitmişlerdir. Yazar tarihi ve siyasi önemi olan bu makalede bağımsızlığını yeni kazanmış Azerbaycan’ın durumunu şöyle anlatıyor: “Bugün bütün cihanı sarsmakta olan ve yekdiğeriyle tesadüm ederek ortalığı hercümerç eyleyen üç mühim cereyanın, yani emperyalizm, nasyonalizm ve sosyalizm cereyan-

larının en feci saha-i faaliyeti Kafkasya ve bilhassa Azerbaycan oldu; burası bir cehenneme döndü. Oradaki Türk kardeşlerimiz bütün bu muhtelif yakıcı, yıkıcı, ezici cereyanların altında sersemledi, ne yapacağını şaşırды, muhakemesini kaybetti. Osmanlı Türkü imdadına yetişmese idi mahvolup gidecekti. Fakat onun mahvolması ile Anadolu da tehlikeye düşecekti. Azerbaycan'ı kurtaran Anadolu kendi kendini de kurtarıyor, buna şüphe etmeyiniz. Derler ki, dağ dağa kavuşmaz ise insan insana kavuşur. Hayır, tarihin öyle anları vardır ki, dağ da dağa kavuşur, bugün Erciyes Dağı Kaf Dağı'na kavuşuyor ve kavuştukça yükseliyor."

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra Batı işgalcilerine karşı mücadele eden Genç Türkler (İttihatçılar) takiplere maruz kalmıştır. 1919 yılında birçok İttihatçıyla birlikte hapsedilen Ali Bey'in hapis hayatını küçük oğlu Selim Turan sonraları şöyle hatırlıyordu: "Babam Ali Bey hapis-hanede bile temiz giyimli, kravatlı ve sakın idi. O, beni güler yüzle karşılayarak kucağına aldı. Ben onun sakalına dokunarak eve niçin gelmediğini sordum. O ise gülümseyerek "burada padişaha kaftan dokuyoruz, evladım" diye cevap verdi."

Bir tesadüf sonucunda Malta adasına sürgün edilmekten kurtulan Ali Bey yeniden İstanbul'da eğitim faaliyetiyle uğraşmıştır. Bu dönemde, M. Fuat Köprülüzade ile birlikte 1926 yılında Bakü'de toplanan I. Türkoloji Kurultayı'na katılmıştır. Onun kurultayda verdiği "Garbın İki Destanında Türk" başlıklı bildirisi aynı yıl Bakü'de aynı ad altında kitap halinde yayımlanmıştır (4). Ali Bey'in eserleri arasında özel bir yer tutan bu eserde Portekiz şairi Camoes'in "Lusiadas" ve İtalyan şairi Tasso'nun "Kurtarılmış Kudüs" şiirleri somut bir mesele -Türklerle münasebet- bakımından analogik tahlilden geçirilir. Ancak araştırması yalnızca adı geçen yazarların eserleri ile sınırlı tutulmaktadır. Ali Bey yazısının başlangıcında yararlandığı kaynakları ve tahlil edeceği meseleleri şu şekilde notlamıştır:

"Türkoloji nedir? Müzelerin, albümlerin lüzumu. Beynelmilel edebiyattan Türke dair 'müntehebat-ı edebiye' (albüm hristomatiya) vücuda getirilmesi lüzumu. Bunu müverrihlerden, yalnız Türkün kendi milli edebiyatından değil, ecnebi edebiyatından toplamalıdır.

Beynelmilel edebiyatta Türkün siması: Firdevsi'de, Rus edebiyatında, Puşkin'de, Tolstoy'da, Dostoyevski'de, *Ölümler Evi*'nde Türk;

Avrupa edebiyatında Byron'ın 'Don Juan'ı;

Klasik edebiyatta İtalya'da ve Amerika'da da Türk izi görünemiyor;

'Lusiadas' ve 'Kurtarılmış Kudüs' kıyas suretiyle mütalaa (İster Türke humsumetkâr, ister dost suretiyle yazılmış olsun);

Meşhur sanatkâr üdebanın asârına nazaran Türk;

Krımski'nin mesaisi.

XV-XVI. asırda Avrupa üdebası nazarında Türk sevimli bir tarzda tasvir olunur." (1, s. 164).

Kaydetmek gerekir ki, *Garbın İki Destanında Türk*, "Siyaset-i Fûruset" gibi sembolik üslupta yazılmış, obrazlardan (tiplmelerden), remzlerden (sembollerden) sık sık yararlanmış bir eserdir. Eserin karmaşık bir üslupta yazılması, araştırmacılar tarafından yorumlamasını zorlaştırmış, uzun yıllar eser hakkında fikir ileri sürülemediği. Filoloji uzmanı Ofelya Bayramlı'nın, yayına hazırladığı *Garbın İki Destanında Türk* (Bakü, 1998) eserine yazdığı önsözde Prof. Yaşar Karayev araştırmayı değerlendirirken şunları kaydediyor: "Tarihi Salib Muharebesi, bu konuyu şiirlerinde ele alan şairlerin her ikisinin -hem Tasso'nun, hem de Camoes'in- şiirlerinde iki şekilde yansımaları bulur: Camoes, "Lusiadas" şiirinde Haçlı Seferlerinin Batı dünyası için tarihi değerini kaleme almıştır. Tasso'nun "Kurtarılmış Kudüs" şiirinde ise bu seferlerin hem Batı, hem de Doğu için ıstırap ve faciadan başka bir şey getirmediği fikri işlenmektedir. Birincide kötülük ve acımasızlığın, ikincide milli bağımsızlık ve özgürlük savaşlarının epik geleneği, üslubu ve şiiri ebedileşir."

Garbın İki Destanında Türk eserinin birçok yerinde Ali Bey'in siyasi idealeri ifadesini bulmaktadır. Örneğin Portekizlilerin Mombas ülkesini işgal etmesiyle ilgili bölümlerde Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgaline temas bulunduğu şüphe doğurmuyor.

Ali Bey Bakü'de toplanan I. Türkoloji Kurultayı'ndan Türkiye'ye döndükten sonra, 1926 yılının 14 Haziranında Mustafa Kemal Paşa'ya suikast etmek teşebbüsünde olan İttihatçılarla birlikte hapsedilmiş, ama mahkemede suçsuz olduğu ortaya çıkarak aynı yılın ağustos ayının 26'sında beara kararı verilmiştir. Bu olayla ilişkili olarak Ali Haydar Bayat'ın "Hüseyinzade Ali bey" adlı araştırmasında şu bilgileri öğreniyoruz: "14 Haziran 1926'da İzmir'de Gazi Mustafa Kemal Atatürk'e suikast teşebbüsünün sorumluları ile birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının da bir kısmı tevkif edilmişti. Eski bir İttihatçı olması sebebiyle Ali Bey de, 1923'te Cavid Bey'in evinde İttihatçıların yaptığı son toplantısına katıldığı ve bu toplantı ile İzmir suikastı arasında bir bağlantı kurulduğu için tevkif edildi. Mahkemede, Talat Paşa'nın teklifiyle cemiyete merkez-i umumi azası olarak girdiğini, I. Dünya Savaşının başlamasından önce, kendisinin de arasında bulunduğu meclis-i umumi ekseriyetinin harp aleyhinde olduklarından lağvedilmesiyle cemiyetle bağlantısının kalmadığını ifade etmiştir. Bir ara 'Ben Gazi Paşa Hazretlerine hürmet ve kıymeti daima izhar ettim... Ben Bakü'de Gazi'nin menkıbesini neşrederken bunlar burada suikast ile meşgul imişler. Ben nasıl aralarında olabilirim? Ben milliyetperver bir insanım, Türküm' demiştir. Sonuçta mahkeme, Hüseyinzade Ali Bey'in Türkçülük

hakkındaki çalışmalarının şayan-ı takdir olduğunu ifade ederek, 'Mahkememiz sizi Kara Kemal'le olan ilginiz dolayısıyla takibe lüzum görmüştür. Sizin gibi âlim bir adamın Kara Kemal'le yakınlığınızı hoş göremezdik' diyerek duruşmaların tutuksuz olarak devamını bildirmesiyle salonda büyük bir alkış tufanı kopmuştur." (1, s. 24).

1926 yılında İstanbul Üniversitesi'nde doçentlikten profesörlüğe yükselen Ali Bey Hüseyinzade 1933 yılına kadar tedris faaliyetiyle meşgul olmuştur. 1936 yılında Dolmabahçe Sarayı'nda toplanan Üçüncü Türk Dili Kurultayı'na üye olarak katılmıştır.

Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümü Ali Bey Hüseyinzade'de derin bir teessüf hissi uyandırmış, Türk dünyasını heyecanlandıran bu itki münasebetiyle "Ondan Önce ve Sonra" isimli bir şiir yazmıştır.

Samet Ağaoğlu'nun yazdığına göre, Ali Bey ömrünün son yıllarında Azerbaycan'a dönmek istemiş, bu haberi işiten Hüseyin Cavid, Türkolog Samoyloviç vasıtasıyla ona bir şiir göndererek Türkiye'de kalmasını istemiştir.

Ali Bey Hüseyinzade'nin ıstıraplar içinde geçen ömrü 1940 yılının Mart ayının 17'sinde İstanbul'da sona ermiştir. Karacaahmet Mezarlığı'nda Selimiye Tekkesi karşısındaki yerde, şair Hadim'in kabri yakınlığında defnolunmuştur.

Kaynakça

- Bayat, Ali Haydar, *Hüseyinzade Ali Bey*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1998.
Fikrin Kervanı, Yazıcı Neşriyatı, Bakü, 1984.
 Hasanova, Sadakat, *Ali Bey Hüseyinzade'nin Dilcilik Görüşleri*, Bakü, 2006.
 Hüseyinzade Ali, *Garbin İki Destanında Türk*, Üçüncü enternasyonal Matbaası, Bakü, 1926.
 Hüseyinzade Ali Bey, *Seçilmiş Eserleri*, Çaşoğlu Neşriyatı, Bakü, 2007.
 Kengerli, Aybeniz, *Azerbaycan Romantiklerinin Yaratıcılığında Türkçülük*, Bakü, 2002.
 Mirza, Rasim, *Türkçülüğün Babası*, Elm, Bakü, 2000.
 Semedli, Elza, "XX. Yüzyılda Ortak Türk Dili Çalışmalarında Ali Bey Hüseyinzade'nin Rolü", *Turkish Studies*, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Vol. 4/8, Fall 2009.
 Turan, Azer, *Ali Bey Hüseyinzade*, Bakü, 2008.